

ГЕОГРАФІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО В СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Нові геополітичні реалії, що склалися в Україні після здобуття державності, активізували процеси духовного відродження. Важливе місце тут належить краєзнавству, яке сьогодні переживає справжній ренесанс. Координаційним центром краєзнавчого руху в державі з березня 1990 року стала Всеукраїнська спілка краєзнавців, яку очолює академік П.Т.Тронько і районів України створено регіональні осередки. Все ширше розгортається робота на місцях. У більшості областей краєзнавчий рух, як і у 20-і роки, набув масового характеру.

Разом з тим, спостерігається певна невідповідність між масштабністю краєзнавства, як суспільного явища, та рівнем його наукового узагальнення. Еклектичне змішування означених функцій призводить до того, що сучасне краєзнавство має вигляд досить суперечливого комплексу дисциплін, підходів, принципів та світоглядних орієнтацій. Здобуткам на широкому предметному полі, окреслюваному краєзнавством, водночас властиві невизначеність і своєрідна регламентованість, глобальність і локальність (фікторіальність), умоглядність і акцентованість на широкому спектрі практичних питань, верхоглядство і ґрунтовність розвідок, професійність і відверте аматорство. Таке становище негативно відбивається на розвитку всіх напрямів краєзнавства в Україні. У зв'язку з цим перед дослідниками постають невідкладні завдання подальшої наукової розробки загальної теорії краєзнавства, більш глибокого опрацювання теоретико-методичних засад окремих структурних елементів краєзнавства, зокрема географічного.

Виходячи з вищесказаного, зробимо спробу здійснити аксіоматичне узагальнення теоретичних засад географічного краєзнавства, тобто систематизацію наукових знань, за якими окремі теоретичні твердження сприймаються за вихідні аксіоми, а всі інші положення теорії виходять з них шляхом логічних міркувань — доведень. При цьому матимемо на увазі, як справедливо зазначає В.М.Пащенко, що аксіоматизація є органічною лише для зрілих наукових теорій.

Що ж стосується предмета нашої розмови, то варто зазначити, що аксіоматизація теоретичних знань географічного краєзнавства, як і теоретичних знань географічної науки взагалі, ще попереду.

У різний час аксіоми і постулати окремих аспектів географічного краєзнавства формували відомі радянські географи і методисти М.М.Баранський, О.С.Барков, О.О.Борозов, І.С.Матрусов, Ю.Г.Сушкін, К.Ф.Строєв. В Україні питання теорії географічного краєзнавства

найбільш плідно розробляли О.Т.Діброва, Я.І.Жупанський, В.П.Замковий, М.Ю.Костриця, М.П.Крачило, В.П.Круль, М.П.Откаленко, С.Л.Рудницький, Т.Б.Тетерський, Є.Й.Шипович, М.Т.Янко.

Одним з принципових питань теорії, навколо якого протягом десятиріч не припиняються дискусії, є зміст, об'єкт та предмет географічного краєзнавства.

Окремі вчені вважають краєзнавство "науковою дисципліною", "методом дослідження", інші — "Дидактичним принципом", "навчальним предметом", "Методом навчання і виховання" тощо. Подібна строкатість, з одного боку, свідчить про надзвичайну багатофункціональність краєзнавства, його важливу роль у різних сферах людської діяльності, з іншого, як зазначалось вище, про недостатню зрілість науково-теоретичних засад. Відбір найістотніших чинників аксіоматизації та їх типізація дозволили відокремити три основні функції краєзнавства.

Перша — суто педагогічна. Вона визначає краєзнавство як метод, дидактичний принцип, за допомогою яких можна домогтися підвищення ефективності навчально-виховного процесу в освітніх закладах, успішно опановувати знання про природу і життя людини, формувати практичні уміння і навички.

Друга, краєзнавство, як пропедевтичний курс елементарної географії. Ці функції у загально-освітній школі з 1992-1993 навчального року виконує курс "Географія рідного краю". Ним започатковується вивчення систематичного курсу шкільної географії.

І, нарешті, третя — наукова. Вона визначає краєзнавство як складову частину географічної науки з усіма притаманними для неї методами дослідження. У цій функції географічне краєзнавство розглядається як важливий інструментарій пізнання і перетворення певної території, що фактично поріднює його із завданнями і цілями конструктивної географії. Географічне краєзнавство виступає як вияв географічного процесу і загальних закономірностей розвитку природи і суспільства у конкретних локальних умовах. Образно кажучи, краєзнавство у цій функції є живою тканиною географічної науки, без якої остання не може існувати. Звідси зрозуміло, що теорія наукового краєзнавства органічно пов'язана з географічною наукою. На теоретичному рівні наукове краєзнавство має найбільш спільні ознаки з країнознавством. Відмінність між ними полягає не в теорії, а в

масштабах суб'єкту території. Якщо краєзнавство досліджує територію усієї держави, то наукове краєзнавство обмежується лише її певною частиною: окремих населених пунктів (хутір, село, хліще, місто), адміністративно-територіальних одиниць, країв тощо. За образним визначенням В.П.Семенова Тянь-Шанського "географія живиться в телескоп, краєзнавство — в мікроскоп".²

Краєзнавство є нижчим таксономічним елементом краєзнавства і разом з останнім дозволяє відтворити цілісний образ України як держави з її виразною геополітичною "Особистістю", з її могутнім, своєрідним, дуже складним за структурою інтегральним потенціалом та його окремими компонентами — природно-ландшафтним, природно-ресурсним, трудовим, науково-технічним, виробничим, інтелектуальним тощо.

Безумовно, що більшість методів, які використовуються у дослідженні країни, застосовують і в процесі дослідження її окремих територій нижчого таксономічного рівня. Вони багато в чому схожі і є загальногеографічними. Хоча, слід зазначити, що наукове краєзнавство має і свої власні, специфічні методи, досліджень, зокрема анкетний, візуальний тощо.

Методиці дослідження окремих географічних об'єктів присвячено посібник — Практикум з географічного краєзнавства³.

Основні етапи становлення і розвитку наукового краєзнавства в Україні нерозривно пов'язано з розвитком географії і тими перепитями, які пережила ця наука протягом свого еволюційного формування. Аналіз розвитку географічної науки від її зародження до початку ХХ ст. вперше серед українських вчених у 1914 році здійснив П.А.Тутковський⁴. Всупереч намаганням окремих вчених розчинити географію серед інших наук, П.А.Тутковський довів, що "географія має свій особливий зміст, свої методи дослідження і свої самостійні завдання. Як і в глибоку давнину, — зазначав вчений, — завданням географії залишається пізнання Землі в цілому, вивчення обличчя Землі в його сучасному стані, в його всіх областях (вивчення літосфери, гідросфери, атмосфери і біосфери), з точки зору розподілу сучасних факторів і явищ в просторі і їх генезису"⁵.

Серед методів дослідження географії — чільне місце вчений відводив науковому краєзнавству. Павло Аполлонович органічно поєднував талант академічного вченого і краєзнавця — дослідника. Він автор понад 1150 наукових і науково-популярних праць з різноманітних аспектів дослідження природи України. Більшість з них написано на матеріалах безпосередніх краєзнавчих досліджень різних регіонів України. Одна з найголовніших заслуг вченого — це розробка теорії наукового монізму наук природничих і суспільних, що знайшло своє відображення в праці "Краєвиди України в зв'язку з природою і людністю" (Київ, 1924 р.).⁶

П.А.Тутковський чи не вперше розглянув взаємозв'язок і взаємозалежність розвитку рельєфу, ґрунтів, гідрології, клімату з антропологією, господарською діяльністю людини. Щиро закоханий в рідну Україну вчений стояв у витоків створення у 1918 р. Всеукраїнської

академії наук (ВУАН). Як заповіт, звучать сьогодні слова П.А.Тутковського, що "ми повинні далі вивчати наші краєвиди, які розкривають надзвичайно цікаві явища з минулого нашої країни, мають важливий вплив на все наше господарство і побут".⁷

Зоряним часом розвитку краєзнавства були 20-30 і роки. У цей час розквітнув талант видатного вченого-енциклопедиста, академіка С.Л.Рудницького (1877-1938), який разом з П.А.Тутковським по праву вважається фундатором української географії і наукового географічного краєзнавства. Ім'я видатного вченого протягом багатьох десятиріч несправедливо було вилучено тоталітарною системою з наукового обігу і лише тепер ми маємо можливість досягнути масштаби його наукової спадщини.⁸

У своїх працях вчений визначав Україну як цілісну географічну одиницю.

Ним розроблено план дослідження та вивчення її географії в усіх аспектах. Про це яскраво свідчить наукова спадщина вченого, яка охоплює різні ділянки географічної науки: загальне землезнавство, фізичну географію, геоморфологію, антропогеографію, історичну та політичну географію, географічну термінологію тощо. Але в центрі його наукових уподобань й зацікавлень була саме географія і краєзнавче дослідження окремих регіонів України.

С.Л.Рудницький радив починати географічне вивчення свого краю з краєзнавства, а на його основі здійснювати вивчення початкового курсу географії України. Головною ознакою становлення української державності С.Л.Рудницький вважав географічний аспект, який ґрунтується на створенні самостійної, незалежної, суверенної держави за національним принципом. Національна територія, — за висловом вченого, — це головна основа нації.

У передмові до "Короткої географії України" він писав: „Ми українці, земля, де живемо, звється Україна, чи під Угорщиною. Бо хоч і ділять її кордони, хоч розірвана вона на шматки, але ж один народ, що її заселяє, з одною мовою, вдачею та звичаями. Україна також з нинішніх оглядів мусить бути вважена за виразно зазначену одноцільну територію серед інших територій Європи. Навіть серед незалежних держав мало таких, що могли б зрівнятися з українською такою географічною особливістю".⁹ Інші важливі основи нації, — за визначенням вченого, — рідна культура, єдині історико-політичні традиції, расові ознаки, власна мова — набирають реальної сили лише у зв'язку з територією. Ці теоретичні підходи С.Л.Рудницького є вихідні як аксіоми, вони визначають об'єкт наукового географічного краєзнавства і служать його методологічною основою.

Творчо розвиваючи спадщину С.Л.Рудницького, сучасні українські вчені Я.І.Жупанський і В.П.Круль розглядають національне краєзнавство як цілісну, нерозривну і відкриту систему, яка функціонує в світі тривимірних систем моделей: простір (географічне краєзнавство), час (історичне краєзнавство) та соціум (соціальне краєзнавство). Об'єднуючим елементом тут є початковий елемент — територія. Отже, географічне краєзнавство виступає стрижнем національного краєзнавства¹⁰.

В узагальненому вигляді основним об'єктом географічного краєзнавства є суспільно-територіальний комплекс (СТК) певної території, який характеризується сукупністю природних ресурсів, населених місць і природоперетворювальних об'єктів. СТК виступає одним із видів геосистем, які являють собою елементи структури і форми організації географічної оболонки, а саме це і є предметом географії як науки.¹¹

М.М.Паламарчук і О.М.Паламарчук цілком слушно відзначають, що СТК, як об'єкт вивчення, стверджує географічний характер краєзнавчих знань, але він не вичерпує їх. Крім знань про СТК, краєзнавство містить у собі знання історії населення, духовної і матеріальної культури певної території. Зв'язок між складовими елементами національної системи краєзнавства (за Я.І.Жупанським і В.П.Крулем) можна окреслити стилізованою ланкою "територія — час — людина".¹²

На території України формується загальнодержавний СТК, який включає природно-територіальні, історико-територіальні й соціально-територіальні комплекси регіонів (Волинь, Поділля, Слобожанщина, Гуцульщина та ін.). В основі об'єктів краєзнавства представлені локальні СТК на рівні поселень, низових адміністративних одиниць, з притаманними для них всіх структурних елементів суспільного комплексу держави.¹³

Таким чином, можна зробити висновок, що сучасне наукове географічне краєзнавство є невід'ємною складовою частиною географічної науки, своєрідним випробуванням полігоном для конструктивної географії, дійовим інструментарієм в реалізації вимог постанови Президії Національної Академії наук України щодо актуальності комплексних регіональних досліджень, вивчення яких в сучасних умовах зростає до рівня виняткової державної ваги. Як слушно зазначає голова Всеукраїнської спілки краєзнавців П.Т.Тронько, "лише глибоке знання специфіки, шляхів історичного розвитку регіонів відкриває можливості для формування всебічно зваженої внутрішньої політики".¹⁴

Примітки:

1. Пашенко В.М. Аксиоматичне узагальнення теорії природничої географії // VII з'їзд Українського географічного товариства: Тези доповідей. — К., 1995. — С. 22-24.
2. Семенов Тянь-Шанський В.П. Район и страна. — М., 1928. — С. 255.
3. Костриця М.Ю. Практикум з географічного краєзнавства. — К.: Рад. школа, 1979. — 160 с.
4. Тутковский П.А. Задачи и пределы географии. — Житомир, 1914. — 23 с.
5. Там само. — С. 15.
6. Тутковский П.А. Краєвиди України в зв'язку з її природою і людністю, — К.: Червоний шлях, 1924. — 136 с.
7. Там само. — С. 3.
8. Шаблій О.І. Академік Степан Рудницький фундатор української географії. — Львів — Мюнхен, 1993, — 222 с.
9. Рудницький С.Л. Коротка географія України: Фізична географія. К.: Лан, 1910. — С. 6.
10. Жупанський Я.І., Круль В.П. Роль і місце географічного краєзнавства у структурі

На сучасному етапі наукове географічне краєзнавство, яке має давні традиції, набуває у своєму розвитку нових якісних і кількісних параметрів.

Успішно розвиваються і основні організаційні форми географічного краєзнавства: державне, яке концентрується навколо Інституту географії НАН України, музеїв, бібліотек, архівів; громадське, діяльність якого координують Українське географічне товариство (УГТ), Всеукраїнська спілка краєзнавців (ВСК), Товариство охорони природи та його осередки на місцях; вузівсько-шкільне, науково-методичне керівництво яким здійснюють науковці та численний загін педагогів-краєзнавців.

Сьогодні наукове географічне краєзнавство набуває конструктивних рис, пов'язаних з вирішенням важливих глобальних проблем розвитку держави. Головним з них є: участь у проведенні ефективної регіональної політики та адміністративної реформи, збереження і відтворення генофонду нації, ліквідація наслідків Чорнобильської трагедії, пошук шляхів поліпшення якості життя та повноцінного життєзабезпечення населення, відтворення історико-географічної пам'яті народу, деідеологізація географо-краєзнавчих досліджень, створення "Червоної книги" топонімів України та реалізація програми "Пам'ять втрачених сіл", повернення в науковий обіг спадщини видатних географів, дослідників і літописців рідного краю, чиї імена замовчувалися тоталітарною системою, вивчення і популяризація внеску вітчизняних учених-географів, краєзнавців, мандрівників та зарубіжних дослідників України, раціональне використання природно-ресурсного потенціалу, удосконалення історико-географічного районування, розширення мережі природно-заповідного фонду тощо.

Реалізація цих завдань сприятиме подальшому розвитку краєзнавства, його ролі в справі національно-культурного відродження України. Це, в свою чергу, висуває завдання дальшої розробки теоретико-методичних засад наукового географічного краєзнавства, удосконалення форм і методів краєзнавчої роботи у вищих і середніх навчальних закладах, загальноосвітній школі.

національного краєзнавства // Географічне краєзнавство: сучасний стан і перспективи. — Житомир: Льонок, 1992. — С. 3 — 4.

11. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Теоретичні основи географічного краєзнавства і соціальне районування // Сучасний стан та перспективи вивчення географії рідного краю у школах: Тези доповідей між народ. наук. — метод. семінару. — Харків, 1994. — С. 3 — 4.
12. Жупанський Я.І., Круль В.П. Вказана праця. — 4.
13. Костриця М.Ю. Суспільно — територіальний комплекс як об'єкт краєзнавчих досліджень: До постанови питання про формування нових теоретико-методологічних засад національного краєзнавства // Південно — Східна Волинь: наука, освіта, культура: Матеріали регіональної наукової краєзнавчої конференції. — Хмельницький — Шепетівка, 1995. — С. 238 — 241; Костринська національна ідея: історія і сучасність: Науковий збірник. — Житомир: жур фонд, 1997. — С. 68 — 70.
14. Тронько П.Т. Краєзнавство у відродженні духовності і культури. К.: Рідний край, 1994. — С. 99.